

بررسی عوامل مؤثر بر دینداری (مطالعه موردی: زنان متأهل ساکن شهر گرگان)

غلامرضا خوش فر^{۱*}، محبوبه ایلواری^۲

۱- استادیار گروه علوم اجتماعی و سیاسی دانشگاه گلستان

۲- کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی بابل و مدرس دانشگاه آزاد اسلامی بندرگز

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناخت عوامل مؤثر بر دینداری انجام شده است. از آنجایی که دینداری بر روابط خانوادگی اثر گذار است و با نظر به اینکه در شرایط کنونی استحکام ارزش‌های دینی در خانواده یکی از اهداف مهم جامعه بشمار می‌رود، لذا پژوهش علمی در این زمینه از ضرورت و اهمیت بالایی برخوردار است. روش پژوهش در این مطالعه، توصیفی و از نوع پیمایشی است. جامعه آماری این پژوهش شامل تمامی زنان متأهل ساکن شهر گرگان است که تعداد آنها ۱۴۴۴۰۶ نفر بوده است. حجم نمونه آماری این پژوهش شامل ۳۶۰ نفر است که با استفاده از فرمول کوکران تعیین و با بکارگیری روش نمونه‌گیری تصادفی چند مرحله‌ای توأم با شیوه نمونه‌گیری تصادفی سیستماتیک در ۳۶ محله شهر گرگان انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفتند. ابزار سنجش در این پژوهش پرسشنامه دینداری گلاک و استارک بود. جهت تحلیل داده‌ها افزون بر روش‌های آمار توصیفی از ضریب همبستگی پیرسون و تحلیل مسیر استفاده شد. نتایج نشان داد که رابطه معناداری بین مصرف رسانه‌ای، اعتماد

اجتماعی و دینداری وجود ندارد در حالیکه بین سن، تحصیلات، مدت ازدواج، جمع فرزندان، پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری رابطه معنادار وجود دارد. نتایج همچنین نشان داد که تحصیلات و پایگاه اقتصادی-اجتماعی با دینداری زنان رابطه منفی دارند. نتایج تحلیل مسیر نیز نشان داد که جمع فرزندان بالاترین اثر کل (به صورت فزاینده) را بر میزان دینداری زنان متأهل داشته است. همچنین بین دینداری زنان متولد شهر و روستا تفاوت معنی دار وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: دینداری، اعتماد اجتماعی، مصرف رسانه‌ای، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، زنان، گرگان.

مقدمه

دین سنگ بنای سامان اجتماعی و منبعی برای ارزش‌های اجتماعی است و بر گزینش‌های فردی و بسیاری از زمینه‌های زندگی روزمره تأثیر می‌گذارد و همچنین به عنوان تجلی روح جمعی، عامل همبستگی و یکپارچگی جامعه محسوب می‌شود. دین یکی از قدیمی‌ترین و در عین حال پویاترین نهادهای جامعه است. از نقطه نظر مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی دین یک واقعیت تاریخی^۱ اجتماعی و نهادی اولیه است. برخی از مردم‌شناسان و جامعه‌شناسان برای آن، وضع و کاربرد زیست-اجتماعی قائل گردیده و بایسته یا سودمندش دانسته‌اند، پاره‌ای آسیب‌شناسانه نقادی کرده‌اند و بعضی رویکردی دوسویه از خود نشان داده‌اند (نویدنی، ۱۳۹۰: ۵۶). از آنجایی که وظیفه اصلی جامعه‌شناسی دین، تبیین وجود باورداشت‌ها و عملکردهای مذهبی در جامعه بشری و علاقه بنیادی بیشتر جامعه‌شناسان دینی بالابردن فهم ما از نقش دین در جامعه، تحلیل اهمیت و تأثیر دین بر تاریخ بشری و شناخت جلوه‌های گوناگون دین و نیروهای اجتماعی تأثیرگذار و شکل دهنده آنهاست (همیلتون، ۱۳۸۹: ۱۱). همچنین جامعه‌شناسان وقتی سخن از دین می‌گویند، مرادشان نه اصل دین (یا دین فی نفسه) بلکه ماحصل و ثمری است که از مواجهه انسان با دین و امر قدسی به دست می‌آید (ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۸۲). در واقع جامعه‌شناسی کارش مطالعه جوهر پدیده دینی نیست، بلکه رفتارهای دینی را که با تکیه بر پاره‌ای تجربیات خاص، تصورات و اهداف معین صورت می‌گیرند، مورد بررسی قرار می‌دهد

(فرونند، ۱۳۸۳: ۱۶۷). بنیان‌گذاران جامعه‌شناسی همچون کنت^۱ (۱۸۵۳)، مارکس^۲ (۱۹۳۱)، ویر^۳ (۱۹۶۵) و دورکیم^۴ (۱۹۵۱) توجه ویژه‌ای به نقش دین در جامعه عصر جدید مبذول داشته‌اند. در نتیجه تحقیقات این متفکران، مفاهیم و دیدگاه‌های نظری بسیاری به وجود آمده که هنوز هم راهنمای پژوهش‌های جامعه‌شناسان درباره دین است. علاوه بر آن برخی از محققان متأخر از قبیل پیتربرگر^۵ (۱۹۶۹)، کلیفورد گیزرتز^۶ (۱۹۷۳)، رابرت ان بلا^۷ (۱۹۵۸)، مری دوگلاس^۸ (۱۹۶۶)، نیکلاس لوهمان^۹ (۱۹۳۰)، توماس لاکمن^{۱۰} (۱۹۶۶) و دیگران نیز سهمی در زمینه گسترش مطالعات مربوط به دین دارند. دین به اندازه‌ای غنی، فراگیر و پیچیده است که هیچ دوره‌ای در تاریخ بشر خالی از اعتقادات دینی نبوده است این که حتی یک انسان بی اعتقاد به دین، در شرایط نامطمئن بحران روحی و درماندگی به طور ناهوشیار به خدا و نیروهای ماوراءالطبیعی می‌اندیشد و استمداد می‌طلبد، یک پدیده ثابت شده‌ای است (احمدی، ۱۳۸۵: ۵۶).

می‌دانیم که انسان به طور فطری طالب کمال انسانی خویش است و می‌خواهد به وسیله انجام دادن کارهایی به کمال حقیقی خویش برسد. اما برای اینکه بداند چه کارهایی او را به هدف مطلوبش نزدیک می‌کند، باید: نخست کمال نهایی خودش را بشناسد، و شناخت، آن در گرو آگاهی از حقیقت وجود خودش و آغاز و انجام آن است. سپس باید رابطه مثبت یا منفی میان اعمال مختلف و مراتب گوناگون کمالش را تشخیص دهد تا بتواند راه صحیحی را برای تکامل انسانی خویش بیابد. و تا این شناخت‌های نظری (اصول جهانینی) را بدست نیاورد نمی‌تواند نظام رفتاری (ایدئولوژی) صحیحی را پذیرد. لذا تلاش برای شناختن دین حق که شامل جهانینی و ایدئولوژی صحیح است ضرورت دارد، و بدون رسیدن به کمال انسانی،

-
- 1 Cont
  - 2 Marx
  - 3 Weber
  - 4 Dorkheim
  - 5 BergerPeter
  - 6 Clifford Geertz
  - 7 Bellah.Robert N
  - 8 Mary Douglas
  - 9 Niklas Luhmann
  - 10 Thomas Luckmann

میسر نخواهد بود، چنانکه رفتاری که برخاسته از چنین ارزش‌ها و بینش‌هایی نباشد، رفتاری انسانی نخواهد بود.

بررسی علمی دین و دینداری و عوامل تأثیرگذار بر آن از چند ضرورت ناشی می‌شود:

- دین در جامعه ایران زیربنای سایر نهادها (سیاست، آموزش و پرورش، خانواده و ...) است و در سیاستگذاری و برنامه‌ریزی برای این نهادها به صورت مبنا عمل می‌کند.
- دین منشاء تحولات و دگرگونی‌های عمده (انقلاب اسلامی و...) بوده و در اکثریت تحولات جامعه (جنبش مشروطه، ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ و...) نقش مؤثری داشته است.
- دین و دینداری از فاکتورهای عمده برای دستیابی به قدرت سیاسی محسوب می‌شود پس ضروری است این پدیده مهم که به هر نحوی در جامعه چه در سطح خرد (بین افراد) و چه در سطح کلان (ساختارها) نفوذ و اعتباری خاص دارد، مورد بررسی قرار گیرد (همان منبع، ۵۷).
- دینداری، جلوه و مصداق دین است و برای آنچه که در واقعیت وجود دارد ضروری است به دینداری پرداخته شود. از آنجا که زنان از جمله گردانندگان فردای جامعه هستند، مطالعه روحیات و نگرش‌های آنان در عرصه‌های مختلف خصوصاً به لحاظ دینداری و جهت‌گیری دینی می‌تواند دورنمایی از وضعیت آتی جامعه خصوصاً نگرش خانواده و گردانندگان فردای جامعه ایران ترسیم کند. با توجه به موارد مطرح شده و با نظر به اینکه جمعیت زیادی از جامعه ایران را زنان تشکیل می‌دهند و با توجه به تغییرات ارزشی که در جامعه روی داده و زنان هم در معرض این تغییرات قرار دارند. از اینرو، در مقاله حاضر به بررسی دینداری پرداخته و عوامل موثر در کم و کیف آن مورد مطالعه قرار گرفته است. چرا که بر این باور هستیم که به حسب ویژگی‌های جوامع، عوامل موثر بر دینداری تفاوت پذیرفته و نیازمند بررسی بومی است. لذا سؤال اصلی این پژوهش اینگونه مطرح شد که چه عواملی در تغییرات میزان دینداری زنان متأهل دخالت دارند؟

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در زمینه‌های گوناگون نظیر میزان دینداری، نیاز به مذهب، تأثیر دین بر سلامت جسم، بهداشت روان و زندگی زن‌شویی و... انجام شده است. حال با توجه به

موضوع این تحقیق، ما به تعدادی از پژوهش‌های خارجی و داخلی صورت گرفته در این زمینه اشاره می‌کنیم.

احمدی و همکاران در سال ۱۳۸۵ در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی رابطه بین تقیدات مذهبی و سازگاری زناشویی» در شهر تهران به این نتیجه می‌رسند که میزان سازگاری زناشویی در بین افرادی که تقیدات مذهبی زیادی دارند به طور معناداری بیش از کسانی است که دارای تقیدات مذهبی کمی هستند. بر این اساس میزان سازگاری زناشویی در میان افراد دارای تقیدات مذهبی خیلی زیاد، بیشترین حد و در میان افراد دارای تقیدات مذهبی کم، کمترین میزان را دارد.

کلالی (۱۳۸۷) در تحقیقی با عنوان: «بررسی مقایسه میزان تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی بالا، متوسط و پایین» رابطه همبستگی پایگاه اجتماعی جوانان و تدین آنان بررسی می‌شود. سپس با استفاده از تحلیل عاملی داده‌ها، به تدین و ابعاد آن پرداخته می‌شود. گفتنی است که در تجزیه و تحلیل داده‌ها، به نتایج توصیفی و تبیینی آنها اشاره می‌شود. در بخش توصیفی داده‌ها، جوانان، گرایش و آگاهی دینی بالایی داشتند. از این رو، همبستگی پایگاه اجتماعی و تدین آنان مثبت ارزیابی شد. ولی جایگاه دینداری جوانان (مشابه با نتایج محقق دیگری) در بین سه پایگاه اجتماعی نشان می‌دهد که جوانان با پایگاه اجتماعی پایین و متوسط جامعه از جوانان با پایگاه اجتماعی بالای جامعه تدین قوی‌تری دارند. لذا فرضیه و بلن، مبنی بر ضعف تدین طبقه متوسط در مقایسه با دیگر طبقات، بنا به دلایل مطرح شده، در این تحقیق تأیید نمی‌شود.

در سال ۱۳۸۸ پژوهشی با عنوان: «بررسی تأثیر میزان دینداری بر رضایت از زندگی زناشویی» (حاتمی و همکاران: ۱۳۸۸) با هدف سنجش میزان اثرات دینداری بر رضایت از زندگی در میان گروهی از پاسداران متأهل انجام گرفت. تعداد ۳۷۰ نفر به عنوان نمونه نهایی در نظر گرفته شد، که از شیوه طبقه‌ای متناسب استفاده گردید. یافته‌ها نشان داد که هر چه بر میزان دینداری فرد افزوده شود، میزان رضایت از زندگی افزایش خواهد یافت. به عبارت دیگر دینداری با رضایت از زندگی رابطه‌ای مثبت و مستقیم دارد.

نویدنیا (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان: «بررسی عوامل مؤثر در میزان پای‌بندی دینی جوانان (دانش‌آموزان مقطع پیش‌دانشگاهی شهرستان گرمسار)» در سال تحصیلی ۸۹-۸۸ انجام شده است. در جامعه ایران نیز به علت بافت مذهبی آن، دین از جایگاه والایی برخوردار است، به این جهت مقاله با استفاده از تئوری اینگلهارت و برگر به تحلیل عوامل مؤثر بر پای‌بندی دینی مبادرت نموده است. جهت انجام این پژوهش از روش پیمایش استفاده شده است و حجم نمونه ۲۷۰ نفر برآورد شد و ابزار جمع‌آوری اطلاعات را پرسشنامه محقق ساخته تشکیل داده است. متغیرهای مستقل شامل تحصیلات والدین، شغل والدین، درآمد خانواده، ارتباط با اجتماع مذهبی بوده است. یافته‌های پژوهش نشان داد به غیر از متغیر شغل والدین، سایر متغیرها با پای‌بندی دینی رابطه معناداری را نشان می‌دهند.

گنجی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان: «رابطه گونه‌های دینداری و سرمایه اجتماعی» که در این مقاله سعی شده است تا رابطه گونه‌های متعدد دینداری با میزان سرمایه اجتماعی در شهرستان کاشان نشان داده شود. آنچه موجب توجه به این موضوع شده، تأکیدی است که در نظریات گوناگون، بر دین به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع سرمایه اجتماعی شده است. در این مقاله، تلاش شده است تا ضمن استفاده از چارچوب مفهومی توجه به ابعاد سرمایه اجتماعی (اعتماد، انسجام و مشارکت)، با روش پیمایش به بررسی رابطه گونه‌های شناخته شده دینداری در جامعه مورد بررسی (غیر رسمی، فقهی سیاسی، مناسکی، تعهدی-تعلقی، کثرت‌گرا، ترکیبی، بی‌واسطه) و سرمایه اجتماعی پرداخته شود. جامعه آماری مورد بررسی در این تحقیق، مردم شهرستان کاشان بوده است که از طریق فرمول کوکران ۳۸۳ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شدند. نتایج به دست آمده از پژوهش نشان می‌دهند که گونه‌هایی از دینداری که دارای عناصر جمعی هستند (همانند گونه‌های فقهی-سیاسی، مناسکی، تعهدی-تعلقی) با سرمایه اجتماعی رابطه مثبت دارند و موجب تقویت آن می‌گردند و گونه‌هایی از دینداری که عناصر فردی در آنها غالب است (همانند گونه‌های غیررسمی، بی‌واسطه) رابطه منفی با سرمایه اجتماعی دارند.

کلدول (۲۰۰۴) در تحقیقی با عنوان: «اثرات مذهب بر سطح عملکرد خانواده» تلاش کردند که اثرات مذهب را بر سطح عملکرد خانواده بررسی کنند. این تحقیق پیمایشی و جامعه

آماري شامل ۸۷ دانشجو است. داده‌ها از چندین جنبه مشارکت مذهبی و انواع خانواده‌ها با استفاده از ابزار Face II که توسط اولسون (Olson, 1999) توسعه یافته، این جمع آوری شده است. حضور در فعالیت‌های مذهبی و نماز خواندن بیشترین تأثیر را بر سطح عملکرد خانواده دارد. در حالی که حمایت بین مذاهب با سطوح عملکرد خانواده ارتباط منفی داشت. به طور کلی در سهمیه‌بندی دین برای توضیح خانواده به نظر می‌رسد که خانواده‌های مذهبی عملکردی در سطوح بالاتر دارند.

دولاهیت (۲۰۰۵) در این تحقیق تلاش کردند که به این پرسش پاسخ دهند که چگونه دینداری خانواده به حل مشکلات بزرگسالان، جوانان و بچه‌ها کمک و خانواده را قویتر می‌کند. تحقیقات تجربی نشان می‌دهد که در بین خانواده‌های مذهبی رضایت زناشویی بالاتر و نرخ طلاق کمتر است. اعمال مذهبی با رضایت زناشویی و روابط نزدیک والدین و بچه‌ها مرتبط است به طوریکه خشونت خانوادگی در میان زوج‌های مذهبی کمتر است. تحلیل‌های دقیق در بررسی‌های مختلف که بر روی افراد با مذاهب‌های گوناگون انجام گرفته است نشان می‌دهد که سلامت روحی، جسمی و زناشویی با دینداری مرتبط است.

هاسلی جامی (۲۰۰۶) در زمینه ارزیابی رضایت زناشویی در میان زوج‌های تازه ازدواج کرده و ارتباط آن با دینداری و سبک دلبستگی احساسی در نمونه‌ای شامل ۱۸۴ زن و مردی که فرزند ندارند و ۱ تا ۵ سال از ازدواج آنها گذشته است، دریافت زوج‌هایی با اعتقادات مذهبی مشابه رضایت زناشویی بالاتری از زوج‌هایی که اختلافات مذهبی دارند را دارا می‌باشند. تعهد مذهبی در رابطه بین دلبستگی و رضایت زناشویی میانجی‌گری نمی‌کند اما این ارتباط را متعادل می‌کند، نتایج این تحقیق به روابط زناشویی زوج‌های تازه ازدواج کرده کمک خواهد کرد.

گراهام (۲۰۱۱) در پژوهشی با عنوان: «بررسی ارتباط بین مذهب و ازدواج بر روی سلامتی» که این تحقیق شامل ۲۶۱۰ شرکت‌کننده که بیشتر نمونه‌ها آمریکایی آفریقایی می‌باشند. در تحلیل به این نتیجه رسیدند که مذهب و ازدواج به عنوان اشکالی از حمایت اجتماعی هستند که به طور انفرادی بر سلامتی اثر می‌گذارند.

در سال (۲۰۱۱) پژوهشی با عنوان: «دینداری و عملکرد خانواده در دین رومانیایی ارتودکس» (روسو: ۲۰۱۱) با این اهداف (۱) کشف این که آیا دینداری خانواده و شخصی می‌تواند عملکرد خانواده را برای مؤمنان ارتدکسپیش‌بینی کند. (۲) بررسی تأثیر بعضی از عوامل اجتماعی و جمعیت‌شناختی بر عملکرد خانواده و دینداری خانوادگی و شخصی است. جامعه آماری پژوهش شامل ۱۴۰ خانواده همراه فرزندان‌شان است. نتایج تحلیل رگرسیون نشان می‌دهد که، دینداری خانواده پیش‌بینی کننده قویتری از دینداری شخصی در سطح عملکرد خانواده است. بهترین پیش‌بینی کننده عملکرد خانواده رفتار دینی است. که توسط ایمان مذهبی خانواده، رفتار دینی شخصی و ایمان مذهبی شخصی دنبال می‌شود. نتایج آزمون t مستقل نشان می‌دهد که عملکرد خانواده تحت تأثیر مدت ازدواج است، اما تعداد فرزندان و جنسیت بر عملکرد خانواده تأثیری ندارند. همچنین دینداری تحت تأثیر جنسیت نشان می‌دهد که زنان نسبت به مردان در رفتار مذهبی شخصی، ایمان مذهبی شخصی و ایمان مذهبی خانواده از نمرات بالاتری برخوردار بودند.

درباره توجیه انجام تحقیق و اهمیت جایگاه آن نسبت به سایر پژوهش‌ها باید اذعان نمود که عمده پژوهش‌های انجام شده در این رابطه بر روی زوجین و یا دانشجویان صورت گرفته، در حالیکه پژوهش حاضر بر روی زنان متأهل ساکن محله‌های مختلف شهر گرگان انجام شده است، همچنین تأثیر همه متغیرهای زمینه‌ای بر دینداری بررسی نشده است، که ما در این تحقیق تأثیر متغیرهای زمینه‌ای متعددی را بر دینداری بررسی کرده‌ایم.

مبانی نظری

به لحاظ واژه‌شناسی، دینداری صفت مفهوم دین است و از این نظر نسبی است؛ یعنی مصداق قطعی و مطلق برای آن نمی‌توان معلوم کرد و به این لحاظ دارای مراتبی است و بین دو وضعیت حداقلی و حداکثری جای می‌گیرد. دوم به لحاظ منطقی می‌توان گفت که رابطه این دو واژه به نوعی رابطه مفهوم و مصداق است. دین یک مفهوم کلی و دینداری مصداق و جلوه‌ای از آن است (گنجی، ۱۳۹۰: ۱۰۱). امیل دورکیم (۱۹۱۷-۱۸۵۸) در اثرش "اشکال ابتدایی حیات دینی" تعریفی اجتماعی از دین به دست می‌دهد. به زعم وی، دین نظامی است

همبسته، متشکل از اعتقادات و اعمالی در برابر موجوداتی مقدس؛ یعنی مجزا و ممنوع التماس. این اعتقادات تمام کسانی را که بدان می‌پیوندند متحد می‌کند و پایه گذار اجتماعی است. وی می‌گوید: دین یک معنویت والاست و ما به هیچ وجه نمی‌توانیم آن را از زندگی فردی و اجتماعی خود جدا کنیم. استدلال‌های مختلف دور کیم در زمینه دین او را به یک تعریف کلی می‌رساند: "دین به صورت اعتقاد به یک دنیای مقدس در برابر یک دنیای غیرمقدس (پلید) تعریف می‌شود" (فصلنامه فرهنگ، ۱۳۸۴: ۸۰). از نظر دور کیم، هر نوع قطع ارتباط میان فرد و جامعه (دین و ارزش‌های اجتماعی) به دلیل تحولات فرهنگی و تغییر ارزش‌ها، به گونه‌ای که آنها در چارچوب اجتماعی موجود جذب و ادغام نشوند، زمینه‌آنومی را به وجود می‌آورد که برای رشد انحرافات اجتماعی مساعد است. دور کیم همچنین بیان می‌کند، جامعه بدون ایجاد آرمان‌ها تشکیل نمی‌شود. در یک جامعه معین، ارزش‌ها سازمان می‌یابند و به صورت یک دستگاه یا مقیاس ارزش‌ها در می‌آیند که باید نظم منطقی در آن وجود داشته باشد حتی اگر در برخی موارد متناقض به نظر آید. وی جامعه را خالق و آفریننده ارزش‌ها می‌داند. تئوری آسیب‌پذیری اجتماعی زنان که بر پایه نظریات مارکس قرار دارد و اشاره می‌کند که دین برای زنان یک جبران‌کننده محرومیت اجتماعی و طبقه زیر دست بودن است. تئوری دوم که از آن استفاده کرده‌اند، تئوری محرومیت اجتماعی و مادی زنان است. براساس این تئوری زنان بیش از مردان به کلیسا رو می‌آورند تا از سختی زندگی واقعی فرار کنند. مطلب بعدی در ارتباط با پایگاه اجتماعی زنان است. زنان همیشه دارای پایگاه اجتماعی پایین‌تری نسبت به مردان در اکثر جوامع هستند. آنها به کلیسا و دین به عنوان یک حمایت‌کننده رسمی اجتماعی می‌نگرند و از طریق فعالیت‌های دینی اجتماعی سعی می‌کنند محرومیت‌های پایگاه اجتماعی خود را کم کنند. تبیین دیگر اینکه زنان بیش از مردان احساس گناه می‌کنند و چون یکی از کارکردهای دین، کاهش احساس گناه است؛ زنان بیش از مردان احساس نیاز به دین می‌کنند (نویدینا، ۱۳۹۰: ۵۹). ماکس وبر، جامعه‌شناس آلمانی اظهار می‌کند اگر در تحول جامعه بشری الگوی خاصی از تحول دینی را بتوان تشخیص داد، پس همه گروه‌های تشکیل‌دهنده جامعه نباید به یک میزان احساسات دینی از خود نشان دهند. برای مثال طبقات پایین‌تر تمایل دارند به

ادیانی روی بیاورند که آیین رستگاری را تبلیغ می کنند. در حالی که طبقات مسلط^۱، علاقه ویژه به ادیانی دارند که به موقعیت و عملکردشان مشروعیت^۲ ببخشند. همچنین وی نشان می دهد که طبقات متوسط رو به پایین، به ویژه طبقه صنعتگر، به ادیانی ایمان می آورند که اخلاق عقلایی را توسعه بخشند؛ در حالی که دهقانان^۳ و جنگاوران^۴، اشتیاق زیادی به پدیده های جادویی دارند. رویکرد دینی طبقاتی که تا کنون ذکر کرده ایم، یعنی همان طبقات ممتاز، غالباً رویکردی است که در جهت مشروع کردن موقعیت ممتاز آنها عمل می کند. به باور وبر، آنها تنها در پی تضمین روان شناختی حقانیت پایگاه اجتماعی و ارزشمندی شیوه زندگی شان هستند. این طبقات، یکسره غیر دینی نیستند، بلکه به نسبت مذهبی اند، ولی احساسات و آرزوهای مذهبی شان، گرایش به دلیل تراشی منظم اخلاقی در جهت رستگاری یا هدف های اخروی ندارد. آخرین رده اجتماعی عمده ای که وبر درباره جهت گیری دینی آنها بحث می کند، قشر روشنفکران از زمینه های اجتماعی متفاوتی بر می خیزند و معمولاً یا از طبقات ممتاز و یا از طبقه متوسط سرچشمه می گیرند و به همین ترتیب، سهم آنها در اندیشه های دینی متفاوت است. روشنفکران عموماً در تحول و تکمیل مفاهیم دینی اهمیت بسیار داشته اند (همیلتون، ۱۳۸۹: ۲۴۰). پس پایگاه اجتماعی یکی از عوامل اجتماعی مهم است که در جهت گیری دینی افراد تأثیر دارد. همانطور که اکثر نظریه پردازان از جمله مارکس، وبر و ... اظهار کرده اند، افراد متعلق به طبقه اجتماعی پایین از دینداری بالاتری برخوردارند. همچنین استارک و بین بریج اظهار نظر کرده اند افراد گروه های دینی را با توجه به پایگاه اجتماعی خود انتخاب می کنند، در حقیقت وقتی پایگاه اجتماعی آنها تغییر می کند رویکرد دینی افراد دچار دگرگونی می شود.

این بحث باید در جهتی ادامه یابد که به «دین» و «محرومیت» همچون دو مفهوم برجسته به هم مرتبط در طبقات پایین جامعه توجه شود. استارک و بین بریج نیز که درباره مبحث دین و رابطه آن با موضوع محرومیت مطالعه کرده اند، اظهار می کنند که محرومیت نقش مهمی در برانگیختن رفتار مذهبی ایفا می کند، اما به هیچ روی تنها یا مهمترین عامل در این زمینه نیست

---

1 Ruling Classes

2 Legitimate

3 Peasants

4 Warriors

(همیلتون، ۱۳۸۹: ۳۱۰). به نظر می‌رسد که «تئودیزی رنج» مفهوم اصلی دین و محرومیت برای طبقه پایین جامعه باشد، که ماکس وبر، کنت و تامسون مطرح کرده‌اند. البته تامسون و جونز، عبارت مفهوم تئودیزی رنج را از وبر گرفته‌اند. به اعتقاد اینان «برای قشرهای ستمدیده نیز تئودیزی‌های بدبختی یا رنج بوده است... آنها (تئودیزی‌ها) رنج و بی‌عدالتی را به گناهان مرتکب شده در زندگی اولیه یا گناهان نیاکان یا شرارت همه انسان‌ها نسبت می‌دادند. تئودیزی‌ها همچنین پادشاه‌های جبران‌کننده‌ای، مثل زندگی بهتر برای فرد در آینده این دنیا (تناسخ ارواح)، یا امیدواری‌هایی برای نسل‌های آینده (قلمرو مهدویت)، یا زندگی بهتر در آخرت (بهشت) را نوید می‌دادند (کلالی، ۱۳۸۷: ۱۱۳). منبع عمده افکار نظری گیرتس درباره دین، مقاله‌اش با عنوان «دین به عنوان یک نظام فرهنگی» (۱۹۶۶) است که در آن، بعد فرهنگی دین را تحلیل می‌کند. او به دین به عنوان بخشی از یک نظام فرهنگی نگاه می‌کند. مقصود او از فرهنگ، «الگویی از معانی است که در راستای تاریخ انتقال می‌یابد و از طریق نهادها تجسم پیدا می‌کند و یا نظامی از مفاهیم است که به انسان‌ها به ارث می‌رسد و به صورت‌های نمادین بیان می‌شود». به گفته گیرتس، دین به منزله بخشی از یک فرهنگ، با نمادهای مقدس و کارکردهای آنها سر و کار دارد، «تا روحیات آدم‌ها، یعنی آهنگ، خصلت و کیفیت زندگی، سبک اخلاقی و زیبایی‌شناختی و حالت زندگی آنها را با جهان‌بینی‌شان، یعنی همان تصویری که از واقعیت عملکرد اشیاء دارند و فراگیرترین اندیشه‌های آنها درباره نظم، ترکیب کند». بنابراین می‌بینیم که گیرتس، دو عنصر را از هم جدا می‌کند: یکی روحیات آدم‌ها و دیگری جهان‌بینی‌شان. نمادهای مقدس، یا به عبارت دیگر همان دین، در ایجاد تصویر آدم‌ها از جهان و مرتبط ساختن آن با روحیات‌شان، نقش مهمی بر عهده دارد (همیلتون، ۱۳۸۹: ۲۶۶). برگر^۱ در کار عمده نظری‌اش درباره جامعه‌شناسی دین (۱۹۷۳)، استدلال می‌کند جامعه یک پدیده دیالکتیکی است، زیرا هم یک محصول انسانی و هم واقعیتی خارج از انسان است که بر انسان‌های آفریننده این محصول، تأثیر می‌گذارد. فرایندی که از طریق آن می‌توانیم به واسطه فعالیت ذهنی و جسمی، جهان اجتماعی‌مان را بیافرینیم و در ضمن، این جهان اجتماعی را چونان واقعیت خارجی و مستقل تجربه کنیم و خودمان را شکل گرفته آن بیابیم؛ فرایندی است

که طی آن، نظمی معنی‌دار بر تجربه ما حاکم می‌شود. برگر این نظم معنی‌دار را ناموس^۱ می‌نامد. «انسان‌ها ذاتاً گرایش به این دارند که نظم معنی‌داری را بر واقعیت حاکم کنند» (همان منبع، ۲۷۲). این نظام معانی حاصل کار یک فرد نیست، بلکه یک تولید اجتماعی است، تولید همه مردمی است که به یکدیگر وابسته‌اند و در هر کجا و در هر زمان که باشند با هم پیوند دارند. با این حال، از دید هر کس گوئی این نظام وجودی عینی است که خارج از خود او قرار دارد. هر فرد در مجموع سهمی در این نظام معانی دارد، لیکن این نظام ما فوق افراد است و «از لحاظ اجتماعی دارای عینیت خارجی است». با این وصف این «نظام معانی» وقتی می‌تواند دوام یابد که استمرار آن از طریق تجربیات بعدی تأیید شود و موضوعات تازه به اتکای الگوهای کلی، علی‌الدوام مورد تفسیر قرار گیرد. برطبق نظر برگر هر «نظام معانی» بر یک «ساخت اجتماعی» مبتنی است. اما او اشاره می‌کند که دیدگاهش را در هیچ حال نباید با این بیان معادل دانست که «دین همواره نسخه بدل ساخت اجتماعی» است و نوعی توجیه عقلانی و نمایشی فعالیت‌های عادی روزمره به شمار می‌آید. به عکس با توجه به درهم ریختگی توجیه‌پذیری دین در دنیای معاصر و این واقعیت که تا حد زیادی «مسیحیت خود گور خویش را کنده است» یعنی روشی که بر اساس آن مسیحیت رابطه مردم را با کلیسا و جامعه تعریف می‌کند، عامل اصلی فرآیند غیردینی شدن جوامع مسیحی، چه به لحاظ عینی و چه به لحاظ ذهنی، بوده است. برگر استدلال می‌کند که بین «نظام‌های معانی» که نظام‌های دینی را نیز در بر می‌گیرد و تجربه اجتماعی و انفرادی که انسان سعی دارد در پرتو چنین نظام‌هایی آن را تفسیر کند، برهمکنش^۲ وجود دارد (نویدنیا، ۱۳۹۰: ۶۱). اینگلهارت به عنوان نظریه پردازی که بیشتر به بحث تغییر ارزش‌ها از دنیای مادیگرایی به فرامادیگرایی پرداخته است، بیان می‌کند ارزش‌ها و نگرش‌ها متفاوت از وجوه تمایز افراد با همدیگر است. وی در مورد تغییر ارزش‌ها استدلال می‌کند که امنیت اقتصادی، احساس رضایت عمومی را در جامعه افزایش می‌دهد و به تدریج باعث پدید آمدن یک هنجار فرهنگی از نوع عالی می‌شود. بر اساس نظر وی دگرگونی ارزش‌ها از اولویت‌های مادی به فرامادی در میان نسل‌های مختلف در نتیجه امنیت اقتصادی

1 Nomos

2 Interaction

بلند مدت به وقوع می‌پیوندد. اینگلهارت سه دلیل اساسی را در افول هنجارهای مذهبی - اجتماعی و هنجارهای جنسی در جوامع پیشرفته صنعتی مؤثر می‌داند: ۱- افزایش احساس امنیت ۲- از بین رفتن کارکرد هنجارهای اجتماعی- مذهبی ۳- ناهمسانی شناختی. افزایش احساس امنیت نیاز به هنجارهای مطلق را کمرنگ کرده است. افراد تحت فشارهای روانی نیاز به مقررات قابل پیش بینی خشک دارند و نیاز به این دارند که از آنچه روی می‌دهد مطمئن شوند، زیرا در خطر هستند. درحالی که در شرایط نسبتاً امن و بی‌خطر، شخص می‌تواند تنوع و اختلاف بیشتری را تحمل کند. اینگلهارت بر این باور است که مخاطرات شخصی، نیاز به اطمینان دینی را افزایش می‌دهد و آن کسانی که از حداقل امنیت جانی و اقتصادی در زندگی- شان برخوردارند بیشترین نیاز به راهنمایی و اتکایی دارند که هنجارهای فرهنگی رایج و اعتقادات دینی مطلق آن را تأمین می‌کند. وی «امنیت سال‌های رشد»^۱ را عامل مهمی در تبیین ارزش‌های فرد می‌داند. نظریه وی مبتنی بر این فرض است که پس زمینه خانوادگی، عامل قطعی مؤثر در میزان «امنیت سال‌های رشد است» و این امر ارزش‌های شخص را شکل می‌دهد. اینگلهارت از سطح حرفه‌ای و سطح تحصیلات پدر به علاوه سطح تحصیلات خود فرد به عنوان «شاخص‌های امنیت سال‌های رشد» استفاده کرده است. وی معتقد است که هر چند سطح تحصیلات خود فرد منطقی‌اً شاخص خوبی است، اما سابقه تحصیلی والدین، میزان مستقیم‌تر و کم ابهام‌تری از امنیت سال‌های رشد است. دومین دلیل این است که هنجارهای اجتماعی مذهبی معمولاً در ابتدا زمینه کارکردی دارند. محدود ساختن خشونت به راه‌های قابل پیش‌بینی و مشخص برای حیات یک جامعه عاملی تعیین‌کننده است و بدون یک چنین هنجارهایی جامعه از هم گسیخته می‌شود. دلیل سوم ناهمسانی شناختی است. مردم به دنبال همسانی درونی هستند. از این رو جهان‌بینی‌شان با تجربه روزانه‌شان همسان می‌گردد و در دنیای کنونی تجربه زندگی روزانه مردم با گذشته فرق کرده یعنی در دوره‌های گوناگون مردم تحت تأثیر جهان‌بینی‌ها و هنجارهای متفاوتی هستند که بازتاب شرایط و محیط اقتصادی- اجتماعی آن زمان است. بنابراین در حال حاضر مردم با وسائل جدیدی سروکار دارند که بخشی از زندگی آنها را شامل می‌شود و در نتیجه ممکن است بین نظام تجویزی سنتی و

جهانی که اکثر مردم با تجربه مستقیم خود می‌شناسند ناهمسانی شناختی ایجاد شود (نویدینا، ۱۳۹۰: ۶۰). آثار گلاک و استارک توجه پژوهشگران را به سوی تعریف چند بعدی از دین جلب کرد. گلاک و استارک در کتاب ماهیت اجتماعات دینی اذعان کرده‌اند که با وجود تفاوت در میان ادیان مختلف، وجوه مشترکی را در میان آنها می‌توان یافت. این وجوه یا عرصه‌ها در حقیقت ابعاد دینداری را تشکیل می‌دهند (گنجی، ۱۳۹۰: ۱۰۲). این ابعاد پنج‌گانه بر اساس نوشته این دو محقق عبارتند از:

۱. بعد اعتقادی یا باورهای دینی: نوعی ادراک فردی برخاسته از معرفت دینی که به فرد بینش خاصی در زمینه حقانیت اصول دینی ارائه می‌دهد. در واقع، بعد اعتقادی عبارت است از: باورهایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین به آنها اعتقاد داشته باشند.
۲. اعمال دینی: که به دو دسته تقسیم می‌شوند: الف) شعائر یا مناسک: آداب و رسوم تدوین شده که در میان معتقدان به دین رفتارهای نمونه‌ای به حساب می‌آیند. مناسک به طور کامل مراسمی است که در هر دین از پیروان آن انتظار می‌رود آنها را بجا آورند. ب) پرستش و دعا: اعمال فردی و خصوصی که فرد آنها را با رضایت خاطر و بدون اجبار انجام می‌دهد.
۳. بعد تجربه دینی: موقعیت‌های برتر ایجاد شده‌ای که فرد در آنها خود را رویاروی و مواجه با شعور برتر احساس می‌کند.
۴. دانش دینی: شامل حداقل آگاهی فرد مؤمن از دین مورد قبول خود اوست، زیرا شناخت اصول و فروع دین و سنت‌ها، تاریخ و دیگر امور دینی در کمترین سطح ممکن لازم است تا فرد را به عمل دینی بکشاند.
۵. پیامدها: این بعد بر رفتار روزمره و غیر دینی افراد ناظر است. حضور و وجود اندیشه و حس خداگرایانه در متن زندگی که در رفتار غیر دینی فرد استحکام می‌یابد و به زندگی او رنگ و بوی دینی می‌دهد، از نتایج پیامدهای دینداری است (حاتمی، ۱۳۸۸: ۵۶).

جدول ۱- ابعاد دینداری و شاخص‌های آن (گلاک و استارک)

ابعاد اصلی دینداری و تعاریف آن ^۱	شاخص‌ها
بعد پیامدی: (اجرای اصول و فرامین دینی)	- رعایت حقوق دیگران - کمک به محرومین، خوبی کردن در حق دیگران و احساس همدردی با دیگران
بعد اعتقادی: (اعتقادات و نگرش‌های پیروان یک دین)	- اعتقاد به خدا و اعتقاد به فرشتگان و شیطان و اعتقاد به روز قیامت و اعتقاد به پیامبری حضرت محمد (ص)، اعتقاد به آسمانی بودن قرآن و حقیقت آن
بعد عاطفی: (تجربیات معنوی و احساسات در ارتباط با خدا)	- احساس آرامش کردن موقع توکل به خدا، احساس معنویت در مکان‌های مقدس - احساس شعف از ارتباط با خدا، احساس لذت از پذیرش توبه توسط خداوند - احساس نزدیکی به خدا موقع عبادت
بعد مناسکی: (اعمالی که پیروان یک دین در چهارچوب زندگی دینی انجام می‌دهند)	- ادای نماز روزانه، شرکت در نماز جماعت، قرائت قرآن، روزه داری، شرکت در عبادات جمعی چون دعا و نیایش

مدل تحلیلی تحقیق

با در نظر گرفتن تئوری‌های مطرح شده و پیشینه‌های تجربی انجام شده حول محور دینداری و عوامل مؤثر بر آن، مدل تحلیل پژوهش حاضر، به صورت زیر تنظیم شده است.

فرضیات تحقیق

با توجه به مطالب ذکر شده در بخش مبانی نظری تحقیق، می‌توان فرضیه‌های زیر را مطرح نمود.

۱- بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و میزان دینداری زنان رابطه معنادار وجود دارد.

۱ بر اساس نظر متخصصان سنجش دینداری در ایران به دلیل برخورداری نسبتاً یکسان مردم از دانش دینی این بعد از سنجش مفهوم دینداری حذف گردید و چهار بعد دیگر مبنای سنجش قرار گرفت.

- ۲- بین سن و میزان دینداری زنان رابطه معنادار وجود دارد.
- ۳- بین میزان تحصیلات و میزان دینداری زنان رابطه معنادار وجود دارد.
- ۴- بین تعداد فرزندان و میزان دینداری زنان رابطه معنادار وجود دارد.
- ۵- بین اعتماد اجتماعی و میزان دینداری زنان رابطه معنادار وجود دارد.
- ۶- بین مصرف رسانه‌ای و میزان دینداری زنان رابطه معنادار وجود دارد.
- ۷- بین مدت ازدواج و میزان دینداری زنان رابطه معنادار وجود دارد.
- ۸- دینداری زنان بر حسب محل تولد چه تفاوتی می‌کند.

روش پژوهش

روش پژوهش توصیفی از نوع همبستگی و از لحاظ نحوه اجرا، پیمایشی است. جامعه آماری این پژوهش تمامی زنان متأهل شهر گرگان ساکن در ۳۶ محله مورد نظر را در بر می‌گیرد که شامل ۱۴۴۴۰۶ نفر بوده‌اند. حجم نمونه آماری این پژوهش شامل ۳۶۸ زن متأهل بود که با استفاده از فرمول کوکران با ضریب خطای ۵ درصد تعیین و پس از حذف پرسشنامه‌های ناقص داده‌های مربوط به ۳۶۰ نفر مورد پردازش و تحلیل قرار گرفت و برای انتخاب نمونه‌ها از روش نمونه‌گیری چند مرحله‌ای توأم با شیوه نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای استفاده شد، به طوری که نخست ۳۶ محله با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی سیستماتیک از کل محلات شهر گرگان انتخاب شدند، سپس در هر محله به مثابه یک بلوک شهری متناسب با حجم جمعیت آن، از خانوارهای ساکن با روش تصادفی سیستماتیک ۱۰ زن متأهل انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفتند. ابزار اصلی جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه بود. برای جمع‌آوری اطلاعات از آزمون دینداری گلاک و استارک استفاده شد. از این رو، میزان دینداری پاسخگویان در چهار بعد اعتقادی (باورهای دینی)، مناسکی (اعمال دینی)، تجربی (عواطف دینی) و پیامدی (آثار دینی) مورد سنجش قرار گرفته است. ضریب پایایی پرسشنامه دینداری ۰/۸۷ بدست آمد. روایی محتوایی (صوری) مقیاس مورد تأیید ۱۲ نفر از متخصصان صاحب‌نظر در حوزه‌های روانشناسی، روانسنجی و دینی که سابقه انجام طرح پژوهشی در این زمینه را داشتند، قرار گرفت (خدایاری فرد، ۱۳۸۵: ۵). پردازش و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزارهای

آماري مناسب انجام شد. انتخاب آزمون‌های آماری متناسب با سطح سنجش داده‌ها صورت گرفت.

ویژگی‌های اجتماعی - جمعیتی پاسخگویان

ویژگی‌های اجتماعی ° جمعیتی نمونه‌های مورد مطالعه جهت آشنایی با زمینه‌های اقتصادی ° اجتماعی پاسخگویان مورد توجه قرار گرفت. برای این منظور گروه‌های تحصیلی، گروه‌های سنی، طبقه اجتماعی، محل تولد، مدت ازدواج، و تعداد فرزندان پاسخگویان مورد سنجش واقع شد که اطلاعات آن به شرح جدول ذیل خلاصه گردیده است.

جدول ۲- توزیع ویژگی‌های اجتماعی-جمعیتی پاسخگویان

متغیرهای اجتماعی - جمعیتی		متغیرهای اجتماعی - جمعیتی	
تعداد	درصد	تعداد	درصد
۵۸	۱۶/۱	۳۷	۱۰/۳
۲۵۴	۷۰/۶	۸۳	۲۳/۱
۴۸	۱۳/۳	۱۹۶	۵۴/۴
میانگین طبقه اجتماعی ۲/۹۷۲		۴۴	۱۲/۲
		میانگین تحصیلات ۱۴/۲۵	

داده‌های جدول ۲ حاکی از آن است که اکثریت پاسخگویان ۵۴/۴ درصد به گروه تحصیلی ۱۳-۱۶ (کاردانی و کارشناسی) تعلق داشته‌اند. علاوه بر این داده‌ها حاکی از آن است که اکثریت پاسخگویان (۷۰/۶ درصد) به لحاظ پایگاه اقتصادی ° اجتماعی خود را در طبقه اجتماعی متوسط قرار داده‌اند.

جدول ۳- توزیع ویژگی‌های اجتماعی-جمعیتی پاسخگویان

متغیرهای اجتماعی-جمعیتی		تعداد	درصد	متغیرهای اجتماعی-جمعیتی		تعداد	درصد
گروه‌های سنی	زیر ۳۰	۱۰۷	۲۹/۷	محل تولد	شهر	۲۸۷	۷۹/۷
					روستا	۷۳	۲۰/۳
					میانگین	۱/۷۹۷	
	۳۰-۴۱	۷۷	۲۱/۴	مدت ازدواج	۱۳۷/۴۱۳		
				تعداد فرزندان	۱/۲۷۵		
میانگین گروه‌های سنی		۳۵/۹۱					

جدول ۳ نشان می‌دهد بیشترین فراوانی (۴۵/۳ درصد) پاسخگویان به گروه سنی ۳۰-۴۱ سال تعلق داشته‌اند شاخص میانگین نشان می‌دهد که به طور متوسط پاسخگویان در مجموع حدود ۳۶ سال سن داشته‌اند. به لحاظ محل تولد، حدود چهار پنجم آنان (۷۹/۹ درصد) در شهر متولد شده‌اند. همچنین میانگین مدت ازدواج پاسخگویان حدود ۱۱/۵ سال بوده است و میانگین تعداد فرزندان ۱/۲ فرزند بوده که نشان می‌دهد سیاست تک فرزندی بر ساختار تعداد مطلوب فرزندان در خانواده‌ها مسلط است.

جدول ۴- توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان به گویه‌های ابعاد اعتقادی، پیامدی، عاطفی، مناسکی

میانگین	کاملاً موافق		موافق		بی‌تفاوت		مخالف		کاملاً مخالف		گویه‌ها	ابعاد
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۴/۱۶	۲/۵	۹	۶/۹	۲۵	۱۱/۴	۴۱	۳۵/۳	۱۰/۹	۴۸/۹	۱۷۶	شیطان واقعا وجود دارد.	اعتقادی
۳/۴۲	۱۲/۲	۴۴	۱۸/۹	۶۸	۱۵/۸	۵۷	۲۰/۶	۷۴	۳۲/۵	۱۱۷	اگر ما امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنیم فساد و فحشا همه جا را پر می‌کند.	
۴/۲۴	۲/۲	۸	۶/۱	۲۲	۱۲/۵	۴۵	۲۳/۱	۸۳	۵۶/۱	۲۰۲	در روز قیامت به اعمال و رفتار ما دقیقا رسیدگی می‌شود و نیکوکاران به بهشت و بدکاران به جهنم خواهند رفت.	
۴/۵۹	۱/۱	۴	۰/۸	۳	۵/۸	۲۱	۲۲/۲	۸۰	۷۰	۲۵۲	قرآن کلام خداوند است و هر چه می‌گوید حقیقت محض است.	
۴/۲۴	۳/۶	۱۳	۱/۱	۴	۱۶/۷	۶۰	۲۴/۴	۸۸	۵۴/۲	۱۹۵	این دنیای پر از ظلم و جور با ظهور حضرت مهدی (عج) پر از عدل و داد خواهد شد.	
۴/۴۳	۰/۶	۲	۱/۹	۷	۱۰/۸	۳۹	۲۷/۲	۹۸	۵۹/۴	۲۱۴	من به وجود فرشتگان اعتقاد دارم.	
۴/۶۰	۷۷/۸	۲۸۰	۱۴/۴	۵۲	۱/۷	۶	۱/۱	۴	۵	۱۸	هنوز مطمئن نیستم که خداوند واقعا وجود دارد.	عاطفی
۴/۰۶	۴/۲	۱۵	۶/۷	۲۴	۱۳/۶	۴۹	۲۹/۲	۱۰۵	۴۶/۴	۱۶۴	کسی که به خدا ایمان دارد از سرگ نمی‌ترسد.	
۴/۲۸	-	-	۲/۵	۹	۱۲/۸	۴۶	۳۸/۳	۱۳۸	۴۶/۴	۱۶۷	گاهی احساس می‌کنم به خدا نزدیک شده‌ام.	
۴/۲۳	۶/۰	۲	۵/۶	۲۰	۱۱/۷	۴۲	۳۴/۷	۱۲۵	۴۷/۵	۱۷۱	بدون اعتقادات دینی احساس می‌کنم زندگی‌ام پرچ و بی هدف است.	
۴/۳۵	۶/۰	۲	۱/۴	۵	۱۲/۲	۴۴	۳۳/۹	۱۲۲	۵۱/۹	۱۸۷	هر گاه به حرم یکی از امامان و اولیای می‌روم، احساس معنویت عمیقی به من دست می‌دهد.	
۴/۳۴	۸/۰	۳	۲/۲	۸	۷/۲	۲۶	۴۰/۸	۱۴۷	۴۸/۹	۱۷۶	بعضی وقت‌ها احساس ترس از خداوند به من دست می‌دهد.	
۴/۲۷	۳/۳	۱۲	۳/۱	۱۱	۵/۶	۲۰	۳۹/۲	۱۴۱	۴۸/۹	۱۷۶	گران‌هسی احساس توبه می‌کنم و از خداوند می‌خواهم تا برای جبران گناهانم به من کمک کند.	پیامدی
۳/۸۶	۵۰/۳	۱۸۱	۱۷/۵	۶۳	۱۰/۸	۳۹	۱۰	۳۶	۱۰/۸	۳۹	در مرد خرید و فروش مشروبات الکلی نباید این قدر سخت‌گیری کرد.	
۳/۹۶	۶/۷	۲۴	۵/۳	۱۹	۱۴/۴	۵۲	۳۲/۲	۱۱۶	۴۱/۴	۱۴۹	تقلب در پرداخت مالیات کار نادرستی است.	
۲/۸۶	۲۰	۷۲	۱۸/۶	۶۷	۱۵/۳	۵۵	۲۰/۳	۷۳	۲۵/۸	۹۳	رهبران سیاسی باید کارداران باشند، مذهبی بودن یا نبودشان چندان مهم نیست.	
۲/۵۲	۹/۴	۳۴	۱۰/۳	۳۷	۲۴/۲	۸۷	۵۲/۳	۱۲۷	۲۰/۸	۷۵	به نظر می‌رسد بسیاری از قوانین اسلام را نمی‌توان در جامعه امروزی اجرا کرد.	
۳/۲۰	۱۳/۶	۴۹	۱۹/۴	۷۰	۲۲/۲	۸۰	۲۲/۲	۸۰	۲۲/۵	۸۱	با پدیده بدحجابی باید با قاطعیت مبارزه کرد.	
۲/۳۳	۷/۸	۲۸	۸/۳	۳۰	۲۴/۷	۸۹	۲۸/۳	۱۰۲	۳۰/۸	۱۱۱	زنان هم باید بتوانند در مسابقات ورزشی مثل فوتبال به عنوان تماشاچی شرکت کنند.	

ادامه جدول ۴

میانگین	به ندرت		بعضی وقت‌ها		روزهای تعطیل		هر روز		گویه‌ها	مناسکی
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۱/۶۳	۴۱/۹	۱۵۱	۵۳/۶۱	۱۹۳	۳/۳	۱۲	۱/۱	۴	هر چند وقت یک بار برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روید.	
۳/۳۵	۷/۸	۲۸	۲۰/۳	۷۳	۰/۸	۳	۷۱/۱	۲۰۶	در ایام ماه رمضان (چنانچه مریض یا مسافر نباشید) چقدر روزه می‌گیرید؟	
۲/۲۹	۲۱/۷	۷۸	۴۶/۴	۱۶۷	۱۲/۵	۴۵	۱۹/۴	۷۰	تا چه حد قرآن می‌خوانید؟	
۳/۳۱	۱۱/۹	۴۳	۱۶/۱	۵۸	۰/۶	۲	۷۱/۴	۲۵۷	آیا نماز می‌خوانید؟	

ادامه جدول ۴

مناسکی	گویه‌ها		هر جمعه		حداقل سه هفته یک‌بار		چندین مرتبه در سال		به ندرت		میانگین
	آیا در نماز جمعه شرکت می‌کنید؟		-	-	۱۵	۴/۲	۶۰	۱۶/۷	۲۸۵	۷۹/۲	
											۱/۲۵

اطلاعات جدول ۴ نشان می‌دهد که بالاترین میانگین (۴/۵۹) متعلق به گویه قرآن کلام خداوند است و هر چه می‌گوید حقیقت محض است از بعد اعتقادی است. گویه آیا در نماز جمعه شرکت می‌کنید؟ دارای کمترین میزان میانگین (۱/۲۵) از بعد مناسکی است. میانگین هر یک از گویه‌ها نشانی دهد که افراد مورد بررسی دارای میانگین بالایی در ابعاد اعتقادی و عاطفی هستند.

جدول ۵- توزیع پاسخگویان بر حسب میزان دینداری

ردیف	میزان دینداری	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی	فراوانی تجمعی
۱	خیلی کم	۱۵	۴/۲	۴/۲
۲	کم	۴۳	۱۱/۹	۱۶/۱
۳	متوسط	۱۲۱	۳۳/۶	۴۹/۷
۴	زیاد	۱۳۶	۳۷/۸	۸۷/۵
۵	خیلی زیاد	۴۵	۱۲/۵	۱۰۰
	مجموع	۳۶۰	۱۰۰	-
		میانگین ۳/۴۲		

همان‌گونه که در جدول ۵ مشاهده می‌شود، اکثریت قریب به اتفاق پاسخگویان دارای دینداری در حد بیشتری از متوسط است. شاخص میانگین (۳/۴۲) نشان می‌دهد که به طور متوسط پاسخگویان از میزان دینداری در حد بیش از متوسط برخوردارند.

جدول ۶- رابطه بین مدت ازدواج، جمع فرزندان، مصرف رسانه‌ای، اعتماد اجتماعی، تحصیلات، سن، پایگاه اقتصادی-اجتماعی با دینداری

متغیر مستقل	نام آزمون	مقدار آزمون	سطح معناداری
مدت ازدواج	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۱۳	۰/۰۱
جمع فرزندان	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۲۳	۰/۰۰
مصرف رسانه‌ای	ضریب همبستگی پیرسون	-۰/۴۴	۰/۴
اعتماد اجتماعی	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۰۷۱	۰/۱۸
تحصیلات	ضریب همبستگی پیرسون	-۰/۲۳	۰/۰۰
سن	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۰۸۸	۰/۰۳
پایگاه اقتصادی-اجتماعی	ضریب همبستگی پیرسون	-۰/۲۰	۰/۰۰۵

نتایج تحلیل ضریب همبستگی پیرسون حاکی از عدم وجود رابطه معنادار بین مصرف رسانه‌ای، اعتماد اجتماعی و دینداری است. بدین معنا که با افزایش مصرف رسانه‌ای و اعتماد اجتماعی بر دینداری افزوده نمی‌شود. اما بین سن، تحصیلات، مدت ازدواج، جمع فرزندان، پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری رابطه معنادار وجود دارد. بدین معنا که با افزایش سن، مدت ازدواج و جمع فرزندان بر دینداری افزوده می‌شود. از آنجایی که مقدار همبستگی متغیر تحصیلات و پایگاه اقتصادی-اجتماعی منفی است، نتیجه می‌گیریم که با افزایش تحصیلات و پایگاه اقتصادی-اجتماعی دینداری کاهش می‌یابد.

تحلیل مسیر

تحلیل مسیر یک روش پیشرفته آماری است که به کمک آن می‌توانیم علاوه بر تأثیرات مستقیم، تأثیرات غیر مستقیم هر یک از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته را نیز شناسایی کنیم (منصورفر، ۱۳۸۵: ۲۱۳).

جدول ۷- مدل اول: نتایج تحلیل رگرسیون چند متغیره تأثیر متغیرهای زمینه‌ای با

دینداری

همزمان	روش ورود متغیرها
$R = ۰/۳۴۰$	ضریب همبستگی چندگانه
$R \text{ Squar} = ۰/۱۱۶$	ضریب تعیین
$\text{Adjusted R Squar} = ۰/۱۰۳$	ضریب تعیین تعدیل یافته
$\text{Std. Error of the Estimate} = ۱۳/۴۱۴$	خطای معیار (خطای همبستگی)
$F = ۹/۲۵۴$	تحلیل واریانس
$\text{Sig.} = ۰/۰۰۰$	سطح معناداری

چنانچه مشاهده می‌شود، ضریب همبستگی چندگانه، ضریب تعیین، ضریب تعیین تعدیل یافته، خطای معیار برآورد (خطای همبستگی)، مقدار ضریب F و سطح معنی‌داری آن در جدول فوق گزارش شده است.

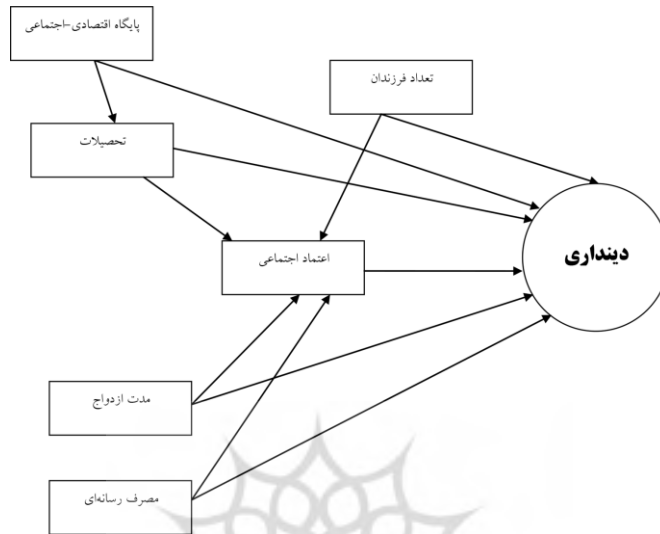
جدول ۷- مدل اول: ضرایب آزمون تحلیل رگرسیون چند متغیره تأثیر متغیرهای

زمینه‌ای بر سازگاری زناشویی

متغیرهای مستقل	ضریب رگرسیون استاندارد نشده B	ضریب رگرسیون استاندارد شده بتا Beta	خطای معیار رگرسیون استاندارد نشده S.E	مقدار آزمون t	سطح معنی‌داری آزمون t
مقدار ثابت	۱۱۰/۵۸۰	-	۵/۸۶۸	۱۸/۸۴۳	۰/۰۰۰
پایگاه اقتصادی-اجتماعی	-۳/۴۳۵	۱/۰۹	۱/۶۲۱	-۲/۲۱۸	۰/۳۵
سطح تحصیلات	-۲/۷۱۳	-۰/۱۵۶	۰/۱۶۰	-۲/۷۲۵	۰/۰۰۷
سن	-۰/۳۴۳	۰/۱۹۹	۰/۱۴۳	-۲/۱۴۲	۰/۰۳
مدت ازدواج	۰/۰۱۵	-۱/۱۵	۰/۰۱۳	۰/۳۳۷	۰/۲۵۵
جمع فرزندان	۵/۵۴۰	۰/۴۲۲	۱/۲۰۴	۴/۶۰۲	۰/۰۰۰

در این معادله، میزان خطای معیار یا خطای همبستگی برابر با ۱۳/۴۱۴ است. این شاخص نشان دهنده میزان قدرت پیش بینی معادله رگرسیون چند متغیره است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، سهتا از متغیرهای جمعیت شناختی سطح تحصیلات، سن، جمع فرزندان رابطه

معناداری با دینداری داشته‌اند و حدود ۱۱/۶ درصد از تغییرات متغیر وابسته یعنی دینداری را تبیین می‌کنند.

نمودار ۱- مدل تحلیلی تحقیق

نمودار ۱، تحلیل مسیر مدل تحلیلی را نشان می‌دهد و ضرایب مسیر مدل تحلیلی (تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم و تأثیرات کل هر یک از متغیرها) را می‌توان در جدول ۸ به شرح زیر مشاهده نمود:

جدول ۸- آثار مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای مدل تحلیلی بر دینداری

متغیرها	مستقیم	غیرمستقیم	کل
مدت ازدواج	—	۰/۱۳۱	۰/۱۳۱
سن	۰/۲۴۴	—	۰/۲۴۴
تحصیلات	۰/۱۶۰	-۰/۱۴۲	۰/۰۱۸
پایگاه اقتصادی-اجتماعی	—	۰/۱۱۵	۰/۹۲۴
جمع فرزندان	۰/۳۶۲	۰/۱۹۱	۰/۵۵۳

باتوجه به داده‌های جدول در زمینه ی آثار مستقیم متغیرهای مستقل بر دینداری مشخص می‌شود که متغیر جمع فرزندان (۰/۳۶۲) قویترین و مهمترین پیش‌بینی کننده دینداری زنان

متأهل است. پس از این متغیر، متغیرهای سن (۰/۲۴۴)، تحصیلات (۰/۱۶۰) به ترتیب در رده‌های بعدی بیش‌ترین تأثیر را بر دینداری داشته‌اند. در ستون مربوط به آثار غیر مستقیم، جمع فرزندان (۰/۱۹۱) مهم‌ترین پیش‌بینی‌کننده دینداری زنان متأهل بوده است. پس از آن، متغیرهای تحصیلات (۰/۱۴۲-) که تأثیر این متغیر منفی و معکوس است، مدت ازدواج (۰/۱۳۱)، پایگاه اقتصادی-اجتماعی (۰/۱۱۵) در مراتب بعدی تأثیرگذاری قرار داشته‌اند. در نهایت ستون مربوط به اثرات کلی متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته حاکی از آن است که جمع فرزندان بالاترین اثر کل (به صورت فزاینده) را بر میزان دینداری زنان متأهل داشته است. پس از آن متغیرهای سن (۰/۲۴۴)، مدت ازدواج (۰/۱۳۱)، پایگاه اقتصادی-اجتماعی (۰/۱۱۵)، تحصیلات (۰/۰۱۸)، به ترتیب دارای بالاترین اثر کل بر دینداری زنان متأهل بوده‌اند.

جدول ۹- بررسی دینداری به تفکیک زنان ساکن شهر و روستا

محل تولد	تعداد	میانگین	انحراف معیار	خطای استاندارد	T	Df	سطح معنی داری
روستا	۷۳	۹۲/۶۹۸	۱۱/۱۳۵	۱/۳۰	۲/۶۰۳	۱۴۳/۳۱	۰/۰۲۸
شهر	۲۸۷	۸۸/۶۲۰	۱۴/۷۳۹	۰/۸۷			

همانطور که جدول فوق نشان می‌دهد، میانگین دینداری زنان متولد روستا ۹۲/۶۹۸ و انحراف معیار آن ۱۱/۱۳۵ در نتیجه خطای استاندارد آن ۱/۳۰ است. میانگین دینداری زنان متولد شهر ۸۸/۶۲۰ و انحراف معیار آن ۱۴/۷۳۹ در نتیجه خطای استاندارد آن ۰/۸۷ است. برای مقایسه میانگین‌های دو گروه از آزمون t استفاده شد با درجه آزادی ۱۴۳/۳۱ و سطح معنی‌داری آن برابر با ۰/۰۲۸ شد. از آنجایی که سطح معنی‌داری کوچکتر از ۰/۰۵ شد، بنابراین بین دینداری زنان متولد شهر و روستا تفاوت معنی‌دار وجود دارد. به عبارت دیگر دینداری زنان متولد شهر و روستا یکسان نیست.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر دینداری زنان متأهل ساکن شهر گرگان انجام شده است. بدین منظور میانگین دینداری، تحصیلات، طبقه اجتماعی، گروه-

های سنی، محل تولد توصیف شده است. همانگونه که ملاحظه گردید نتایج تحقیق در دو بخش آمار توصیفی و استنباطی ارائه شد. در بخش آمار توصیفی چنین نتایجی حاصل گردید، بیشترین فراوانی (۴۵/۳ درصد) پاسخگویان به گروه سنی ۳۰-۴۱ سال تعلق داشته‌اند شاخص میانگین نشان می‌دهد که به طور متوسط پاسخگویان در مجموع حدود ۳۶ سال سن داشته‌اند. همچنین اکثریت پاسخگویان ۵۴/۴ درصد به گروه تحصیلی ۱۳-۱۶ (کاردانی و کارشناسی) تعلق داشته‌اند. به لحاظ محل تولد، حدود چهار پنجم آنان (۷۹/۹ درصد) در شهر متولد شده‌اند. علاوه بر این داده‌ها حاکی از آن است که اکثریت پاسخگویان (۷۰/۶ درصد) به لحاظ پایگاه اقتصادی^۹ اجتماعی خود را در طبقه اجتماعی متوسط قرار داده‌اند. میانگین مدت ازدواج پاسخگویان حدود ۱۱/۵ سال بوده است و میانگین تعداد فرزندان ۱/۲ فرزند بوده که نشان می‌دهد سیاست تک فرزندی بر ساختار تعداد مطلوب فرزندان در خانواده‌ها مسلط است. بالاترین میانگین (۴/۵۹) متعلق به گویه قرآن کلام خداوند است و هرچه می‌گوید حقیقت محض است از بعد اعتقادی است. گویه آیا در نماز جمعه شرکت می‌کنید؟ دارای کمترین میزان میانگین (۱/۲۵) از بعد مناسکی است. میانگین هر یک از گویه‌ها نشان می‌دهد که افراد مورد بررسی دارای میانگین بالایی در ابعاد اعتقادی و عاطفی می‌باشند. اما در بخش دوم؛ یعنی آزمون فرضیات این نتایج به دست آمد.

رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و میزان دینداری زنان نشان داد که پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر میزان دینداری زنان تأثیر گذار است. نتایج حاصل از آزمون این فرضیه با نتایج پژوهش کلالی (۱۳۸۷)، نویدنیا (۱۳۹۰) در ارتباط با اینکه هر چه پایگاه اقتصادی-اجتماعی زنان افزایش یابد میزان دینداری آنان کاهش می‌یابد هماهنگی داشته و آن دیدگاه را که این فرضیه از آن استخراج شده تأیید می‌کند.

همچنین بین سن و میزان دینداری زنان رابطه معنادار وجود دارد. بدین معنا که هر چه سن زنان افزایش یابد میزان دینداری آنان افزایش می‌یابد.

همانطور که نتایج نشان داد بین تحصیلات و دینداری رابطه وجود دارد، جهت این رابطه معکوس است بدین معنا که با افزایش میزان تحصیلات، دینداری زنان کاهش می‌یابد. این نتیجه همانند تحقیق نویدنیا (۱۳۹۰) است با این تفاوت که در آن تحقیق تحصیلات والدین

مورد بررسی قرار گرفت و نشان داد که بین میزان تحصیلات والدین و میزان دینداری فرزندان رابطه معکوس وجود دارد.

رابطه بین تعداد فرزندان و میزان دینداری زنان معنادار است. بدین معنا که هر چه تعداد فرزندان زنان افزایش یابد میزان دینداری آنان افزایش می‌یابد. نتایج تحلیل ضریب همبستگی پیرسون حاکی از عدم وجود رابطه معنادار بین اعتماد اجتماعی و دینداری است. بدین معنا که با افزایش اعتماد اجتماعی بر دینداری زنان افزوده نمی‌شود. همچنین در بررسی رابطه بین مصرف رسانه‌ای و دینداری حاکی از عدم وجود رابطه معنادار است. بدین معنا که با افزایش مصرف رسانه‌ای بر دینداری زنان افزوده نمی‌شود. رابطه بین مدت ازدواج و میزان دینداری زنان معنادار است. بدین معنا که هر چه مدت ازدواج زنان افزایش یابد میزان دینداری آنان افزایش می‌یابد.

تحلیل چند متغیره گام به گام برای پیشینی متغیر وابسته میزان دینداری (کل) نشان داد که ۳ متغیر سن، تحصیلات و جمع فرزندان توانسته‌اند ۱۱/۶ درصد از تغییرات متغیر وابسته دینداری (کل) را تبیین نمایند. همچنین نتایج تحلیل مسیر نشان می‌دهد که متغیر جمع فرزندان (۰/۳۶۲) قوی‌ترین و مهم‌ترین پیش‌بینی کننده دینداری زنان متأهل است. پس از این متغیر، متغیرهای سن (۰/۲۴۴)، تحصیلات (۰/۱۶۰) به ترتیب در رده‌های بعدی بیش‌ترین تأثیر را بر دینداری داشته‌اند. در ستون مربوط به آثار غیر مستقیم، جمع فرزندان (۰/۱۹۱) مهم‌ترین پیش‌بینی کننده دینداری زنان متأهل بوده است. پس از آن، متغیرهای تحصیلات (۰/۱۴۲-) که تأثیر این متغیر منفی و معکوس است، مدت ازدواج (۰/۱۳۱)، پایگاه اقتصادی-اجتماعی (۰/۱۱۵) در مراتب بعدی تأثیرگذاری قرار داشته‌اند. در نهایت ستون مربوط به اثرات کلی متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته حاکی از آن است که جمع فرزندان بالاترین اثر کل (به صورت فزاینده) را بر میزان دینداری زنان متأهل داشته است. پس از آن متغیرهای سن (۰/۲۴۴)، مدت ازدواج (۰/۱۳۱)، پایگاه اقتصادی-اجتماعی (۰/۱۱۵)، تحصیلات (۰/۰۱۸)، به ترتیب دارای بالاترین اثر کل بر دینداری زنان متأهل بوده‌اند.

در بررسی میزان دینداری زنان بر حسب محل تولد این نتیجه حاصل شد که دینداری زنان متولد شهر و روستا یکسان نیست، به طوری که میزان دینداری زنان متولد روستا بالاتر از زنان

متولد شهر است. برای رشد معنوی و دینی افراد باید از روش‌های نوین مانند افزایش جذابیت اطلاعات نهادها و اماکن مذهبی، برگزاری اعیاد مذهبی در کوچه و محله، مساجد و اماکن مذهبی با ترکیب خلاقانه سنت و مدرنیته و استفاده از افراد مدبر و توانمند که اطلاعات و دانش مذهبی را همراه با نگرش‌های مدرن ارائه می‌دهند استفاده کرد.

منابع

- ۱- احمدی، خدابخش (۱۳۸۵)، بررسی رابطه بین تقیدات مذهبی و سازگاری زناشویی، فصلنامه خانواده‌پژوهی، شماره پنجم، ص ۵۵-۶۶.
- ۲- بهار، مه‌ری (۱۳۹۱)، بررسی شکاف نسلی به لحاظ وضعیت دینداری دو نسل دهه ۵۰ و ۷۰ (با تأکید به بعد مناسکی)، فصلنامه جامعه‌شناسی مطالعات جوانان، شماره ششم، ص ۹-۳۶.
- ۳- پوراحمد، احمد (۱۳۹۱)، بررسی رابطه دینداری و احساس امنیت در فضاهای شهری و روستایی (مورد مطالعه شهرستان کوه‌دشت)، پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی، شماره اول، ص ۱-۲۰.
- ۴- جلالی مقدم، مسعود (۱۳۸۶)، درآمدی به جامعه‌شناسی دین و آراء جامعه‌شناسان بزرگ درباره دین، نشر مرکز، تهران، چاپ دوم.
- ۵- حاتمی، حمیدرضا (۱۳۸۸)، بررسی تأثیر میزان دینداری بر رضایت/زندگی زناشویی، فصلنامه روانشناسی نظامی، شماره اول، ص ۱۳-۲۲.
- ۶- حبیب‌پور، کرم (۱۳۸۸)، راهنمای جامع کاربرد SPSS در تحقیقات پیمایشی، تهران: لویه، متفکران، چاپ سوم.
- ۷- خدایاری فرد، محمد (۱۳۸۵)، رابطه نگرش مذهبی با رضایت‌مندی زناشویی در دانشجویان متأهل.
- ۸- دورکیم، امیل (۱۳۸۴)، صور بنیانی حیات دینی، ترجمه باقرپرهم، تهران: نشر مرکز، چاپ دوم.
- ۹- ذوالفقاری، ابوالفضل (۱۳۹۲)، گونه‌شناسی دینداری‌های اسلامی، نقدی بر گونه‌شناسی‌های صاحب‌نظران غربی در زمینه انواع دینداری اسلامی، فصلنامه علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده علوم اجتماعی، شماره ۶۳، زمستان. ص ۸۱-۱۲۶.

- ۱۰- رفیع پور فرامرز (۱۳۷۸)، کندوکاوها و پنداشته‌ها، انتشارات شرکت سهامی، تهران
- ۱۱- ساروخانی، باقر (۱۳۷۰)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران: انتشارات سروش.
- ۱۲- عابدی، احمد (۱۳۸۷)، رابطه بین ابعاد دینداری با با شادی دانش آموزان دختر دوره متوسطه شهر اصفهان، دو فصلنامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ص ۴۵-۵۸، سال اول، ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۷
- ۱۳- کلانتری، خلیل (۱۳۸۷)، پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی-اقتصادی (با استفاده از نرم افزار spss)، فرهنگ صبا، تهران
- ۱۴- کلالی، حسن (۱۳۸۷)، بررسی مقایسه میزان تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی بالا، متوسط و پایین، نامه پژوهشی فرهنگی، سال نهم، شماره اول، ص ۱۰۸-۱۳۷
- ۱۵- گنجی، محمد (۱۳۹۰)، رابطه گونه‌های دینداری و سرمایه اجتماعی (رویکرد نظری و تجربی در بین مردم شهرستان کاشان)، سال بیست و دوم، شماره پیاپی ۴۲، ص ۹۵-۱۲۰
- ۱۶- مختاری، عباس (۱۳۸۰)، رابطه جهت‌گیری مذهبی با میزان تنیدگی، مجله روان‌شناسی، ص ۵۶-
- ۱۷- نویدنیا، منیژه (۱۳۹۰)، عوامل مؤثر در پای‌بندی دینی جوانان (مطالعه موردی دانش آموزان مقطع پیش دانشگاهی شهرستان گرمسار)، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی ایران، علمی پژوهشی سال اول، شماره دوم، ص ۵۵-۶۹
- ۱۸- همیلتون، ملکم (۱۳۸۱)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تیان، چاپ دوم
- 19- Dollahite, David C (2005), How family religious involvement benefits adults, youth and children and strengthens families, Sutherland Institute
- 20- Graham, Jr, Patrick J (2011), An investigation of the relationship between religion and marriage on self-reported health, B.A, Louisiana Tech University
- 21- Glock, C, & Stark, R (1965) Religion and Society in Tension, Chicago: Rand McNally
- 22- Haseley, Jamiel (2006), Marital satisfaction among newly married couple: Associations with religiosity and romantic attachment style, University of north Texas
- 23- Coldwell, Kevin (2004), Religious effects on levels on family functioning, Missouri Electronic Journal of Sociology
- 24- Paraschira Rusu, Petruta (2011), Religiosity and family functionality in Romanian Orthodox religion, Alexandra Ioan cuza university, Procedia-Social on Behavioral Sciences 30